

OSMANLILARDA FELSEFİ DÜŞÜNCE

Hüseyin AYDIN*

ÖZET

Osmanlıların kültür dünyası, felsefeye olumlu yaklaşmayı engelleyen geleneksel bir takım faktörlerin tesiri altında şekillenmiştir. Bu faktörler arasında, Mutezilenin aklı ideolojileştirmesi, Hanbeli mezhebinin aklı hakir gören öğretisinin yaygınlık kazanması, Gazzalî'nin tek yönlü değerlendirilmesi, Moğol istilası ve Anadolu'nun sosyopolitik istikrarsızlığı sayılabilir. Bütün bu faktörler, değil felsefî düşünmeyi, bütünüyle ilmi hayatın sürekliliğini, kesintisizliğini olumsuz yönde etkilemiş ve düşünce geleneğini büyük ölçüde zedelemiştir. Ve bu olumsuz tablo, Osmanlılarda da ağırlık olarak belirleyici olmuştur.

Osmanlıların kültür dünyasına, artık varlığını nihat tasvirini yapıp bitirmiş sayılan ilm-i kelâmın dünya görüşü hakimdir. Bu nedenle, Osmanlı, tabiata sistemli, bilinçli ve belli bir plana göre soru sorup, ondan bir karşılık beklemeyi başaramamıştır. Bu da, bilimlerin dolayısıyla felsefenin kurulup gelişmesine müsaade bir ortamın oluşamamasına yol açmıştır. Öte yandan Osmanlıcanın, Türkçenin fonetiğine uygun olmayan yapısından kaynaklanan okuma-yazma oranının düşüklüğü ve buna bağlı olarak geniş bir araştırmacı-düşünür kadrosunun oluşamaması önemli bir olumsuzluk olarak kendini göstermektedir. Yine, Osmanlıda tarih suurunun tam anlamı ile gelişmemiş olması ile anadil olarak Türkçenin düşünme dili olmayışı da felsefî-bilimsel düşüncenin gelişmesini engelleyen temel faktörler arasında karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunlara, tedavülde bulunan ilmi-felsefî kitap kadrosunun çok sınırlı oluşu ile eğitim müfredatının dini oluşunu da eklemeliyiz.

SUMMARY

The aim of this article is to describe the basic factors which formed the intellectual life of the Ottomans and to seek the reasons which effected the study of philosophy negatively. The cultural life of the Ottomans was formed under the principles of religion, especially

* Prof. Dr. U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı Başkanı

those of ilm al-Kalâm. The basic and, at the same time, the final instruction was essentially religious and narrowly limited to study of religious sciences, i.e. the Qorân and its interpretation, al-Hadîth, Arabic, al-Fiqh and the others. In fact, the study of the "new", that is to say, that of philosophy was forbidden. It must be added that the Ottomans scholars did not use to write in Türkish language but in Arabic. And this is one of the most important motives that effected the study of philosophy and sciences negatively.

A FELSEFİ DÜŞÜNCE GİRİŞ

Düşünce tarihimizin Osmanlılar döneminin kültür yapısı içinde felsefi düşüncenin varlığı, seviyesi ve niteliği üzerine doyurucu bir araştırma ve inceleme henüz yapılmamıştır. Oysa yarın neler yapabileceğimizin şuuruna, büyük ölçüde dün neler yaptığımızı bilmekle ulaşabiliriz. Bu nedenle de kültürümüzün felsefi niteliğinin daha belirgin ve ağırlıklı hale gelebilmesi için, Osmanlılar dönemindeki kültürümüzün felsefi vechesini ortaya koymamız gerekir. Bu çalışmam bu konuda küçük bir deneme olacaktır. Osmanlı kültüründe felsefi düşüncenin varlığını kısa bir tasvir ve değerlendirme niteliğinde olan bu denememde, konuya önce felsefenin ne olduğu, felsefe yapabilme için gerekli ortamı, kültür, dil, kadro ve tavır (zihniyet) açılarından bakarak yaklaşıma çalışacağım.

Felsefenin ne olduğu sorusuna duraksamadan vereceğim cevap, insanın, varolanlarla metafizik temelden kalkarak fenomenal zemin üzerinde bir hesaplaşmasıdır; Varolanların organik bir bütünlüğü olan kâinatı sürekli yorumlama, onun işleyişine sürekli açıklık getirme denemesidir, şeklinde olacaktır. Felsefe tek tek varolanlar üzerinde elde ettiği bilgileri yine kendi aralarında organize edip bütünlüştürerek bir kâinat tasavvuru haline getirir. Böylece de felsefe "alem hakkında toplu bir tasavvurun ifadesi, küllî bir alem sezgisi" olur. Ama felsefe, bu alem tasavvuruna olmuş-bitmiş bir yapı olarak bakmaz; onu sürekli yeniler. Bu dinamizmi açısından bakıldığında da felsefe: "Yolda olmaktadır" diye tanımlanır. Felsefe yürümüş olduğu bu yolun sonunda, top-yekün varlığın hakikatının yattığını ümit eder ve bu yolun, kendisini son ve mutlak hakîkate ulaştıracağını bekler.

Hakikatin ne olduğu da başlı başına bir problemdir. Ben burada "hakikat" probleminin ontolojik ve metafizik tartışmalarına girmeden şunu söyleyeceğim: Hakikat, top-yekün varlığın en son şekli ve bunun insan şuurunda yansımasıdır. "Varlığın en son şekli" kavramı son derece iddialı ve kavranması insan gücünü aşan bir kavramdır; felsefe kavramını ilk kullanan düşünür sanılan Pythagoras'ın da yerinde belirttiği gibi, onun idrakine ve şuuruna mutlak olarak sahip olan Tanrı'dır. İnsan ise "Varlığın en son şekli" kavramının şuuruna izafi olarak ulaşır. İşte bu şuurun oluşturulmasına biz felsefe diyoruz. Felsefenin insanı

ulaştırdığı bu idrak ve Şuur relatif olunca, felsefenin yürüdüğü yol da bir değil, çoktur. Felsefede yol, farklı çıkış noktalarını ve farklı bakış açılarını dile getirir. Bu nedenle de çok farklı felsefeler vardır ve bu felsefeleri tek bir tanım altında toplamamız mümkün değildir.

Farklı felsefelerin ya da felsefe içinde çok çeşitli görüşlerin varolması, insan varlığının çok girift olmasından, ayrıca ve daha önemlisi, insanî varlık alanında individualitenin varolmasından kaynaklanır. Çünkü insanların bireysel farklılıklarından dolayı ilgileri farklıdır. İlgileri farklı olunca bakış açıları da farklıdır. Böylece de nesnelere almış oldukları duyuların anlamları değişik olacaktır. Bu nedenle de farklı yorumlar, dolayısıyla de farklı felsefeler ortaya çıkacaktır. Ama bu farklı felsefelerin birbirlerine göre doğrusu yanlışı vardır. Ama her biri az çok "hakikat"ın bir yönünü kavramış ve dile getirmişlerdir. Çeşitli felsefelerin varlığına bu açıdan bakıp onları bir çelişkiler yığı olarak görmemek gerekir. Onlar hakikatı yansıtmaya çalışan bir harmoni'nin mozayik taşlarıdır.

Böyle bir harmoni oluşturması açısından felsefenin yeni baştan bir iki daha tanım denemelerini vermek isterim. Felsefe deyince gözümüzün önüne nesnelere (eşyanın) gerçek özlere, salt varlık (hakikat), Tanrı konuları gelir. Felsefe, içinde yaşadığımız dünyanın anlamını bilme, kendi varlığımızın önemini ve amacını anlama gayretidir. Felsefe, bilgileri birleştirerek, insanın dinî duygusunu işe katarak, bildiklerini bütünlüştirip bir dünya görüşüne ulaşmasıdır.

Varlığın yalın hali ile ne olduğunu soran insan, hakikatı hakikat olarak bilmesine ve kavramasına obje yaparak, özü gereği mutlak olana, ilk prensibe, sınırlı bilgi ile en az kavranabilen sonsuza yönelir. Bu yönü ile de felsefe ilk olgunun yani Tanrı'nın araştırılmasıdır. Bu noktada Din ile Felsefe özdeleşir. Yalnız şu farkla ki, sınırlı bilgi ile sonsuz ve mutlak olan Tanrı'nın kavranmasını din, theist açıdan, yani vahye dayanarak başarmağa çalışır; felsefe ise deist açıdan, yani vahiy bilgisine dayanmadan başarmağa çalışır.

Konuya, doğru bir yaklaşım sağlayabilmek için felsefenin ne olduğuna dair bu giriş yaptıktan sonra, önce İşlâm kültür çevresine felsefenin hangi nitelikte girdiğine bir göz atalım.

Felsefe ile müslümanlar karşı karşıya geldikleri zaman, felsefe hem yeni-platoncuların elinde hem de Nesturî ve Yakubîlerin elinde oldukça dinîleşmişti. Yani varlık ile fenomenal zeminde bir hesaplaşma değil, dinî plânda İlk Neden'den kalkarak varlığı izah etmeğe çalışma ve onu top-yekûn kavrama çabası içinde idi. Ama varlığa bu açıdan da bakmış olsa, yine de varlığı bir ölçüde kavramlaştırmıştı.

Varlığın kavramlaştırılmasından sözedince, felsefe için bir başka tanım vermek zarureti ortaya çıkıyor: Felsefe tek tek olaylar üzerine değil, düşünölmüş olan Őeyler üzerine düşünmedir, yani kavramlar üzerine düşünmedir. Zaten fel-

sefe insanın düşünmeğe başlaması ile değil, düşündüğü üzerine düşünmesi ile başlamıştır. Çünkü felsefe tek tek ferdi varlıklar üzerinde durmaz. Benzer özellikleri taşıyan tek tek fenomenleri bir kavram altında, bir tanım altında toplar; böylece de varlığı kavramlaştırır. Eğer bir örnek verecek olursak, "Varlık" kavramını verebiliriz. Aslında varlık diye bir şey yoktur. Varlık bir tecrid, bir soyutlamadır. Tek tek varolanlar vardır. Bu varolanlar, ortak olan varolma özelliklerinden dolayı "varlık" kavramı altında toplanmıştır. İşte bu bir soyutlamadır.

Felsefe, tek tek bilimlerin ortaya koymuş olduğu başarılar, sonuçlar üzerinde yeni baştan düşünür. Böylece felsefe derin, tenkidî ve şuurlu bir düşünmedir. Bu özellik tek tek bilimlerde de vardır. Bilim adamı da derin, tenkidî ve şuurlu düşünür ve o da soyutlamalar yapar. Ama bilim adamının soyutlamaları kendi bilim dalı alanının fenomenleri çerçevesi içinde kalır. Felsefe ise çok daha geniş bir fenomenler dünyasını ihata eden kavramlar üzerinde düşünür.

Felsefenin bir soyutlama ve kavramlaştırma etkinliği olması açısından Kindî'nin felsefeye çok olumlu bir yaklaşımı vardır. Kitaplarının birisi "Fî Hudûd al-Eşya ve Rûsûmihâ" adını taşır. Bu kitapta nesnelere dünyasının kavramsal yapısı, Yunan felsefesinden de yararlanılarak kurulmağa çalışılıyor, ki son derece olumlu bir başlangıçtır. Bu başlangıç, o günün kültürünün alt yapısının desteğinin ötesinde bir gelişme göstermiştir.

Felsefenin ne olduğu sorusuna çok ağırlık verdiğim ve felsefenin tanımları ve onlara getirilen açıklamalar ile konuyu boğduğumun farkındayım. Burada hemen bir atlama yapıp İslâm kültür çevresinde felsefe yapmanın ne demek olduğunu ortaya koymağa çalışalım. Önce kültürümüzde çok önemli olan şu ikilemi dile getirelim: 1) Bir bilgi kaynağı olarak VAHİY 2) Bir diğer bilgi kaynağı olarak AKIL. Maalesef bu iki kaynak bir birinin alternatifi olarak görülmüş ve birisi diğerine feda edilmeğe çalışılmıştır. Bir tarafta selefiyecilik, sadece nassî bilgiye itibar etmiştir. Ehl-i Sünnet de nass ve nassların açıklanmasından doğan bilgiye itibar eder. Ehl-i Sünnet dışında bir kelâm ekolü olan Mutezile ise, bir bilgi kaynağı olarak aklı çok yüceltmiş, kelâm görüşünü ideolojileştirmiş, aklı da ideolojisine sembol yapmıştır. Bu da İslâm kültür çevresinde akla karşı olumsuz tavrın genelleşmesine ve kökleşmesine neden olmuştur. Böylece de ilm-i kelâm içinde felsefî tavrı temsil eden bu ekolün bu ifrat tutumu İslâm kültür çevresinden felsefî düşüncenin dışlanması temel nedenlerinden biri olmuştur.

Felsefenin İslâm kültür çevresinden dışlanmaya başladığı bir dönemde İslâm siyasi coğrafyasının batısında, Endülüs'te İbn Rüşd, felsefî bakış açısının yeniden canlandırılması için gayret gösterirken, zamanında felsefe yapmanın da ne olduğunu göstermeğe çalışıyor.

Fasl al-Makâl adını taşıyan kitabında "felsefe ile mantık ilimlerindeki nazar, şer'an mübah mı? Memnu mu? Yoksa Me'murun bih midir?" diyerek felsefe yapmanın dinen caiz olup olmadığını bir soru olarak ortaya koyar; insanı, duyu-

lur nesnelere üzerine düşünerek, ibretle, gözlemci gözü ile bakmaya sevkeden ayetleri bir bir sayarak felsefe yapmanın şeriat tarafından emredildiğini ve bu emrin vücubiyeti ifade ettiğini ileri sürerek felsefe yapmayı şöyle tarif eder: "Felsefenin işi; mevcudata bakmak ve onu delaleti cihetinden, yani masnû' olmak nokta-i nazarından nazar-ı itibara almaktan ibarettir". Felsefenin bu tanımı son derece olumlu, verimli ve bilimsel bir görüş açısını dile getirir. Doğrudan doğruya tabiatı, zamanî ve mekanî varlığı, yani kâinatı, insan aklının konusu yapmak ister. İbn Rüşd bu görüşü ile felsefe ile ilm-i kelâm arasındaki farkı da dile getirmiş olur. İlm-i kelâm Kâinatla, yaratılış ve kıyamet (sonlu bir varlık olma) açısından ilgilidir. Felsefe ise oluş halindeki varlık, yani zamanî ve mekanî varlık ile ilgilidir. Kelâm da oluş halindeki varlık ile ilgilidir. Ama bu ilgi felsefi olmayan şu iki nedenden dolayıdır: 1) Hâdis olması ve kâdeminin muhal olması. 2) Allah'ın varlığına delalet etmesi.

İbn Rüşd'ün "Çünkü mevcûdat, ancak nasıl yapıldığına ma'rifetin taalluku halinde Sâni'e delalet edebilir." cümlesi ile dile getirdiği düşüncesi, felsefeye daha bilimsel bir düzey kazandırmaktadır. Oluş dünyasının yani fenomenlerin (olayların) yapısının nasıl olduğuna yönelen bir şuur, fenomenlerin tasvirini ortaya koyar. Bu da tek tek bilimlerin yavaş yavaş doğmasıdır. Fenomenlerden kalan felsefe, tektek bilimlerin ortaya koymuş olduğu başarılarla dayanır. Aksi takdirde spekülâtif kalmaya mahkumdur.

Fenomenler dünyasını gözardı ederek, metafizik bir prensip üzerine bir kâinat tasavvuru geliştirmeye çalışan filozoflar, varlığın izahı için bir bakış açısını denemişlerdir, ama kalıcı bir şey ortaya koyamamışlardır. Descartes ve Claude Bernard bunları acımasızca eleştirirler.

İbn Rüşd de, varlıkta Allah'ın varlığına delaleti arar. Bu da yine insanın varlığından kaynaklanan bir ihtiyaç, bu nedenle de felsefenin mahiyetinden gelen bir yöneliştir. İnsan, zaman-mekan kategorileri içinde tek tek nesnelere dayalı ve onlarla sınırlı bir varlık tasarrufu ile asla yetinmez. Görünürler dünyasını mutlaka metafizik bir kaynağa irca eder. Hatta önce bu metafizik kaynağı bir prensip olarak belirler; Varlığı bu metafizik kavramla izah eder. Ondan kalkarak ve ona dayatarak görünürler dünyasını idrakî bir yapıya ulaştırır. İşte bu İman'dır. Bu idrakî yapı bir din tarafından kurulur ve din tarafından beslenirse dinî iman, değilse felsefe ya da efsanevî iman niteliğinde olur.

İbn Rüşd, mevcûdâtın yapısına ilişkin doğru bilginin, Allah'ın varlığına daha çok delalet ettiğini savunarak, Kur'ân'da duyulur dünyanın bilgisinin elde edilmesinin farz derecesinde teşvik edildiğini, ilgili ayetleri anarak, ileri sürer.

Avrupalı olan İbn Rüşd'ün Renaissance'a takaddüm eden yıllarda ortaya attığı bu görüşü Batı'ya tesir etti mi bilmiyorum; ama İslâm dünyasında o dönemde artık onu işitecek kulak pek kalmamıştı diyebiliriz.

Osmanlılarda felsefi düşünmenin varlığını ve yönünü belirleyen faktörler,

İslâm kültüründe felsefenin geliştiği günlerde olmuştur. Bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

1) İslâmî bir disiplin olan kelâm'da Mutezîlenin felsefeye yakın bir ekol olması, dolayısıyla akıl konusundaki bağnaz tutumu felsefeye karşı zaten varolan düşmanlığı arttırmıştır.

2) Ahmet b. Hanbel'in önderliğinde nasscılık, felsefî, kelâmî, bir anlamda da Tasavvufî düşünceye galip gelmiştir.

3) Gazzalî, felsefenin metafizik yönüne saldırırken felsefenin bilimsel yönüne itibar edilmesini teşviki tesirli olmamış ve felsefî fikir yapısını veren eserlerinin dışındaki ilm-i hal niteliğindeki kitapları genel okuru tatmin etmiştir.

4) Bunlardan belki daha mühim olanı Moğol istilasıdır. Bu belâ, kitap varlığını yok etmiş, ilim müesseselerini tahrip etmiş, ilim ehlini, düşünen kadroyu imha etmiş, toplumun maddî ve manevî hayatında yıllar yılı sürececek bir tedirginlik husule getirmiştir.

5) Bunlara ilaveten Anadolu'ya yerleşme sürecinin beraberinde getirdiği huzursuzluklar, kurulan devletlerin uzun ömürlü olamaması, uzunca bir beylikler döneminin yaşanmış olmasıdır.

Bütün bu faktörler, değil felsefî düşünmeyi, bütünü ile İlmî hayatın sürekliliğini, kesintisizliğini (kontinuite) olumsuz yönde etkilemiş ve düşünce geleneğini büyük ölçüde zedelemiştir.

* * *

Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu zaman, böyle bir düşünce yapısını miras almıştı. Bu mirası olduğu gibi korumak da Allah'ın emri değildi. Peki Osmanlılar bu mirasın geleneğini yeni baştan kurdular mı? Kurdular ise bu gelenek nasıl oluştu? Düşünce hayatının temeli ne idi? Düşünce hayatının temelini zihinle kavranabilen ve akla uygun bir izahı yapılması gereken bir kainatı mı koymuşlardı? Ya da sadece dinî hakikatin anlaşılmasını mı amaçlamışlardı? Zamanî ve mekânî varlık ile ilişki sadece ona bir değer ve anlam verme seviyesinde mi kalıyordu? Yoksa onun varlığını tasvir etme denemelerini de kapsıyor mu idi? Halkın okur yazar oranı ne ölçüde idi? Geniş bir düşünür-araştırmacı kadrosu oluşmuş muydu? İlim ve ilim adamı, gerekli teşvik ve itibarı görüyor muydu? İlmî çalışmaların temposu ve verimlilik durumu ne derece idi? Düşünce hayatı güdümlü mü idi? Eğer güdümlü ise bu yöneticilerden mi geliyor, halktan mı geliyordu? Ya da her ikisi de bu noktada bütünleşmiş mi idi? Yani toplum bünyesinde hür düşünür barınabiliyor muydu? Toplumun yeni düşüncelere (paradoks) tahammülü var mıydı?

Bilimsel düşünce ortamının oluşmasının şartları sadece bunlardan ibaret değildir. Dolayısıyla soruları daha uzatmak mümkündür. Ama son olarak şu şartı da bir soru olarak dile getirelim: Osmanlı toplumunda tarih şuuru ne ölçüde var idi? Bir şart daha ilave edelim. İlmîye sınıfının dil şuuru ne idi? Ve düşünen-

araştıran kadronun anadili ile ilişkisi var mı idi? Eğer şu soruyu da sormazsak yaklaşımımız eksik kalır: Eğitim-öğretim müesseselerinin müfredat programları serbest mi idi? Sabit mi idi? Literatür yenilenip değiştirilebiliyor mu idi? Hepsinden önemlisi ilim ve felsefe literatürü ile ilişkisi ne idi? Tedavüldeki ilmî-felsefî kitaplar nelerdi?

Osmanlıların yıkılmış olan bilimsel-felsefî düşünce geleneğini yeni baştan kurduklarını söylemek son derece güçtür. Çünkü kainata ilm-i kelâmın çerçevesi içinde kalarak bakmışlardır. İlm-i kelâm kâinata mebde' ve mead yönünden bakar. Ve bu bakış açısında kendi kendisi ile tutarlıdır. Çünkü kelâm, nass çerçevesi içinde kalır. Mebde' ve mead arasındaki varlığın tasviri konusunda herhangi bir nass yoktur. Kainat hakkında bilgi veren ayetler, kainatın metafizik boyutları ile ilgilidir. Bu nedenle Osmanlılar kainata, akla uygun izahı ve değerlendirilmesi gereken bir şey olarak bakamamışlardır. Bu da Osmanlı insanının düşünme ve müşahedesinin tabiata yönelmesini adeta engellemiştir. Dolayısıyla de zamanî ve mekânî varlık olan tabiata rasyonel, yani ölçülüp-biçilebilen, tasviri mümkün olan bir yapıya sahip olduğu, kendi fenomenlerinden kalkarak gerçeğine uygun bir şekilde açıklanması ve tasvir edilmesi düşüncesi ve şuuru belirgin bir şekilde uyanmamıştır. Üzerinde durduğu tabiat ve içinde yaşadığı fenomenlere karşı müşahede ve tecrübeye dayalı bir tecessüs doğmamıştır. Osmanlı'nın hayatında tabiat bir değer değildir.

Halkda okur yazar oranı çok düşüktür. Yazının okunması ve yazılması çok zordur. Üstelik türkçenin fonetiğine de uygun değildir. Yazı zor okunur. Her zaman doğru okunamaz. Dolayısıyla süratli okunamaz. Aynı zamanda da yazabilmek bir meziyettir. Geniş çapta halkın kitap okumaya dayalı bir kültüründen söz etmek mümkün değildir. Halkın kültürü daha çok dinleme yoluyla oluyordu. Bu nedenle geniş bir okuyan, düşünen, yazan ve araştıran kadro oluşmamıştı. Halbuki ilmi ve kültürü ilerleten kişiler geniş bir kadro içinden çıkar. Bütün bunların sonucu olarak geniş bir düşünür-araştırmacı kadrosu oluşmamıştır.

Bütün bunlara rağmen, Osmanlılarda ilme teşvik ve ilim adamına itibar çok yüksektir. Görünürde ilmi hürriyetleri var gibidir; ama bu dini-resmi inancın çerçevesi içinde kaldığı, kültürde yerleşik ve alışılmış olanın dışına çıkılmadığı sürece vardır. Çünkü tefsir ve hadis tedviñ edilmiş, kelâm ve fıkah işini bitirmiş, geriye problem kalmamıştır. Sadırlardan satırlara intikâl etmiş olan bu bilgilerin dışında ortaya konan her bilgi "Bid'at" idi. Bid'at ise yenilik demektir. Ulemanın her türlü hürriyeti vardı. Sadece "yeni"yi arama, bulma ve ileri sürme hürriyeti yoktu.

Bid'at'e karşı kültürün korunması görevini hem devlet hem halk üstlenmişti. Bu bir mukaddes vazife idi. Bu umumî muraakabe altında ilim, düşünce ve düşünür güdümlü idi. Bu nedenle toplumda hür düşünür yetişip barınamıyordu. Oysa batı felsefesini ve ilmîni yaratanlar hür düşünürlerdi.

Toplumda tarih şuurunu tam anlamıyla oluşturamamıştı. Otorite olarak kabul edilmiş geçmiş düşünürler, problemleri çözmüş, bütün doğruları bulmuş ve tüm doğruları kitaplarında dercetmişti. Eğitim-öğretime düşen, onları öğretmek ve açıklamaktır. Hakikat aranıp bulunacak şey olmaktan çıkmış, öğretilecek ve açıklanacak şey olmuştu. Böylece geçmiş mutlaklaştırılmış; değişen sürekli yenilenen hayat için örnekler hep geçmişten alınmış, geçmişin tarihiliğinin ve bir defaya mahsusluğunun şuuruna varılamamış ve tarihsizlik içine düşülmüştür.

İlimin ve kültürün taşıyıcısı dildir. Yazının kolay, yanlışsız ve süratli okunur ve yazılabilirliğinin yanında, konuşulan ve yazılan dilin de ana dil olması gerekir. Ana dil ile düşünülüp, ana dil ile yazılmazsa ilim ve kültür geniş halk tabakalarında yayılma imkânı bulmaz; geniş kadrolar oluşmaz. Ana dil ile düşünülmeyince kavram oluşturulmaz ve kavramsal, dolayısıyla de soyut düşünmeye alışamaz. Osmanlılarda felsefî-bilimsel düşünmeye geçilemeyişinin nedenlerinden biri de ana dil olarak türkçenin düşünme dili olamayışdır.

Eğitim-öğretim hayatını değerlendirmeye geçmeden önce, Osmanlılarda ilim denince ne anlaşıldığına işaret etmek isterim. Koçi Bey Risalesinde "ilim, şeriatı devlet ve millet hayatında hakim kılmak içindir. Mübarek şeriatın bilgi ile, bilginin devamı da bilginler iledir." diyor. Osmanlıların düşünmede ve hayatta önem verdiği şey dinî olan idi. Hayattaki dinî belirlenimlerin açık seçik olarak ortaya konması ve ona göre yaşanması, eğitim-öğretimin yegane vazifesidir. İslâm ilim ve kültürünün temelini tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf disiplinleri oluşturur. Ama Osmanlı eğitim-öğretiminin yapısı hemen hemen bu geleneği de kaybetmiş görünümündedir.

Başlangıçta, özellikle Kanunî döneminin sonlarına kadar müderrislerin seçimleri ve tayinleri çok sıkı esaslara bağlanmıştır. Ama daha İkinci Murat zamanından itibaren şehzade, defterdar, kapı ağası, beylerbeyi, sancakbeyi gibi yetkililerin iltiması, şefâti, yardımı, mektubu, arzusu, dileği ve tavsiyesi ile müderris tayinleri başlamıştır. Beşik uleması türemiştir. Böylece de medrese hocalığı, bir kabiliyet, ceht, gayret ve mükteşebat işi olmaktan çıkmış; veraseten, kanunla ya da hibe olarak dağıtılır hale gelmiştir.

İslâm Medeniyetinin ilmî ve felsefî varlığını oluşturan ciddi kaynak kitaplar Osmanlı eğitim-öğretiminde asla tedavüle girmemiş, kütüphanelerde bir lüks olarak nadide nüshalar halinde durmuştur. Felsefeye en yakın bildiğimiz kelâm dersinde şerh-i akâid, âkide-i İcî ve Şerhul-Mevâkif dışına çıkılmamıştır.

Tanzimat ile birlikte eğitim-öğretimde yani medresede bazı ıslahat hareketleri olmuş ise de bunlar palyatif kalmıştır. 1914 yılında yapılan eğitim-öğretim ıslahatı çok ileri seviyededir. Programlarında tabii bilimler ve başta felsefe tarihi olmak üzere felsefe dersleri yer almıştır. Ama ömür vadeye gülmemiştir.